teachinns.com
Text with Technology

UGC-NTA NET/SET/JRF-JUNE 2020

PAPER- II

SANSKRIT

CODE: 25

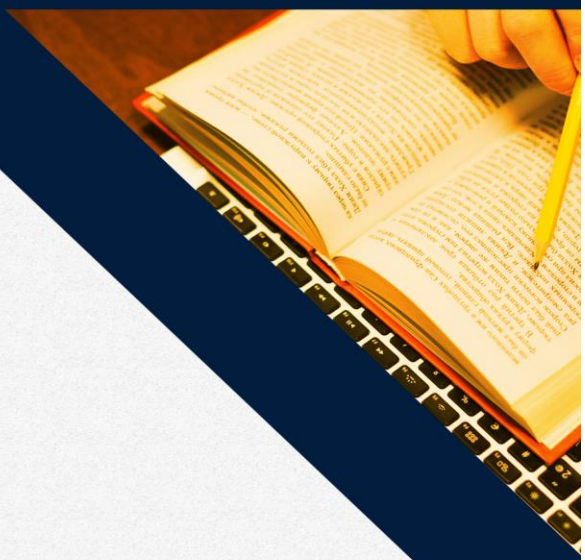

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

SANSKRIT **CODE: 25**

UNIT – 3: भारतीयदर्शनस्य परिचयः

SYLLABUS

Sl. No.	Topics	
1.	3.	भारतीयदर्शनस्य परिचयः
2.	3.1	चार्वकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च
3.	3.1.a	चार्वाकज्ञानतत्त्वम्
4.	3.1.b	चार्वाकदर्शनस्य सम्प्रदायाः
5.	3.1.c	चार्वामते देहात्मवादः
6.	3.1.d	कार्यकारणवादः
7.	3.1.e	कर्मवादः पुनर्जन्मवादः वा
8.	3.1.f	सामान्यपरिचयम्
9.	3.2.a	बौद्धदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा, आचारमीमांसा च
10.	3.2.b	बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम्
11.	3.2.c	बौद्धदर्शने प्रमाणम्
12.	3.2.d	कर्मवादः
13.	3.2.e	अनित्यवादः
14.	3.2.f	बौद्धस्य चत्वारि मूलतत्त्वानि
15.	3.3	सामान्यपरिचयम्
16.	3.3.a	जैनदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा आचार मीमांसा च
17.	3.3.b	प्रमाणम्
18.	3.3.c	जैनस्याकाद्
19.	3.4	जैनदर्शने पुद्गलाः
20.	3.4.a	सांख्यदर्शनस्य प्रमानमीमांसा-तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च
21.	3.4.b	सांख्यातत्त्वविद्या

22.	3.4.c	सत्कार्यवाद:
23.	3.4.d	गुणत्रयम्
24.	3.4.e	सांख्यदर्शने करणम्
25.	3.4.f	सांख्यस्य प्रमाणम्
26.	3.5	सामान्यपरिचयम्
27.	3.5.a	योगदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा
28.	3.5.b	चित्तवृत्ति:
29.	3.5.b.1	अष्टाङ्गिकमार्ग:
30.	3.5.c	योगदर्शने तत्त्वम्
31.	3.6	सामान्यपरिचयम्
32.	3.6.a	न्यायदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा, तत्त्वमीमांसा, आचारमीमांसा च
33.	3.6.b	पदार्था:
34.	3.6.c	प्रमाणम्
35.	3.6.d	पञ्चावयवी न्याय
36.	3.7	असत्कार्यवाद:
37.	3.7.a	वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा, तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च
38.	3.7.b	न्याय-वैशेषिकादर्शनयों पार्थक्यम्
39.	3.7.c	परमाणुवाद:
40.	3.8	वैशेषिकदर्शनस्य सामान्यपरिचयम्
41.	3.8.a	पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रमाणमीमांसा, तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च
42.	3.8.b	ज्ञानतत्त्वम्
43.	3.8.c	भ्रमसम्पर्के मतवाद:
44.	3.8.d	प्रामाण्यवाद:
45.	3.9	पदार्थ: पूर्वमीमांसानये
46.	3.9	शाङ्करदर्शनम् ४७ – अनुबन्धचतुष्टयम्
47.	3.9.a.1	वेदान्तग्रन्था:
48.	3.9.b	वेदान्तदर्शनस्य सामान्यपरिचयम्

Section – 1 : Unit at a glance

3. भारतीयदर्शनस्य परिचय: 3.1 चार्वाकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा, तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.2 बौद्धदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.3 जनैदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.4 सांख्यदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.5 योगदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.6 न्यायदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.7 वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.8 पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च 3.9 शाङ्करदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा तत्त्वमीमांसा आचारमीमांसा च।

Section – 2: Key Words

Every candidates appearing for NET/SET examination should follow these keys (main) points those can help them a better understanding regarding this unit very quickly.

Basic Key Statements:

3. भारतीयदर्शनस्य परिचय: 3.1.f चार्वाकदर्शनस्य सामान्यपरिचयम् 3.2.f बौद्धददर्शनस्य सामान्यपरिचयम् 3.4.f सांख्यस्य सामान्य परिचयम् 3.5.f योगदर्शनस्य सामान्यपरिचयम् 3.7.f वैशेषिकदर्शनस्य सामान्यपरिचयम् 3.9.a.1 वेदान्तग्रन्था: 3.9.b वेदान्तदर्शनस्य सामान्यपरिचयम् 3.9 शाङ्करदर्शनम्

Standard Key Statements:

3.1.b चार्वाकदर्शनस्य सम्प्रदाया 3.2.b बौद्धददर्शने प्रमाणम् 3.2.e बौद्धस्य चत्वारि मूलचत्त्वानि 3.3.a प्रमाणम् 3.3.c जैनदर्शने पुद्गला: 3.4.c गुणत्रयम् 3.4.d सांख्यदर्शने करणम् 3.4.e सांख्यस्य प्रमाणम् 3.5.a चित्तवृत्ति: 3.5.b अष्टाङ्गिकमार्ग 3.6.a पदार्था: 3.6.b प्रमाणम् 3.6.c पञ्चावयवी न्याय 3.7.a न्याय-वैशेषिकयो: पार्थक्यम् 3.8.d पूर्वमीमांसानये पदार्था:3.9.a अनुवनुचतुष्टयम्

Advance Key Statements:

3.1.a चार्वाकज्ञानतत्त्वम् 3.1.c चार्वाकमते देहात्मवाद: 3.1.d कार्यकारणवाद: 3.1.e कर्मवाद: पुनर्जन्मवाद: वा 3.2.c बौद्धनये कर्मवाद: 3.2.d अनित्यवाद: 3.3.b जैनस्यद्वाद: 3.4.a सांख्यतत्त्वविद्या 3.4.b सत्कार्यवाद 3.5.b.1 योदर्शने तत्त्वम् 3.6.d असत्कार्यवाद: 3.7.b परमाणुवाद: 3.8.a ज्ञानतत्त्वम् 3.8.b भ्रमसम्पर्के मतवाद: 3.8.c प्रामाण्यवाद:

Section – 3: Key Facts and Figures

Unit – 3 :

दर्शनसाहित्यम्

.....

3. **भारतीयदर्शनस्य परिचय:** भारतीय-चिन्तन-परम्परायां 'दर्शन' शब्दस्य शाब्दिक अर्थ: दृष्टि: अस्ति। परन्तु साधारणदृष्ट्यपेक्षया 'दर्शन' शब्दस्य शाब्दिकार्थ: भिन्नमस्ति। अस्यार्थ: 'तत्त्व' इत्यस्य दर्शनम्, तत्त्वज्ञानं तत्त्वसाक्षातकार: वा। अंरेजी 'Philosophy' शब्दस्य प्रतिशब्दरुपेण 'दर्शन' शब्दस्य व्ववहार: दृश्यते। परन्तु शब्दद्वयम् अभिन्नम्। 'Philosophy' शब्दस्यार्थ: ज्ञानं प्रति अनुराग:, 'दर्शन' शब्दस्यार्थ: सत्यदर्शनं तत्त्वदर्शनं वा। इदं सत्यं तत्त्वं वा चराचरविश्वे निहितम्। यस्मात् विश्वस्य चेतनम् अचेतनम् वा जायते।

भारतीयदर्शनस्य प्रकृति: स्वरूपश्च - दृश् + अनट् = दृश्यते अनेन इति दर्शनम्। अर्थात् येन माध्यमेन सम्यक् ज्ञानं भवति तत् प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दादिकं यथार्थानुभव-साधनभूतम् दर्शनम्, तत् द्विविधम्-नास्तिकदर्शनम्-आस्तिकदर्शनम् च। अत्र स्थूलात् सौक्षमं प्रति अथवा अज्ञानाद् ज्ञानं प्रति इति न्यायेन नास्तिक दर्शनानाम् उल्लेखस्य प्राथम्यम्। चार्वाक-बौद्ध-जैना: त्रिविधानि नास्तिक दर्शनानि। आस्तिकदर्शनानि तु वैशेषिक-न्याय-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-वेदान्ताख्यानि षड्विधानि।

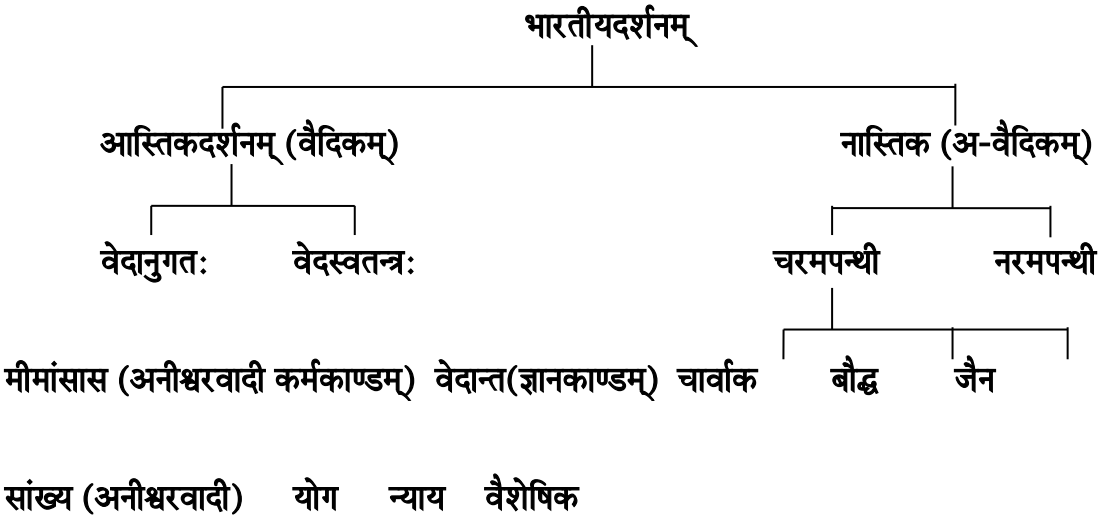

नास्तिकदर्शनम् –'नास्तिको वेदनिन्दकः' इति वेदेषु स्वर्गापवर्गेषु ये न विश्वसन्ति ते एव नास्तिक इत्यभिधानेन लोकेषु जनैः अभिधीयन्ते। प्रामुख्येन अत्र एतेषां नास्तिकानां त्रयः सम्प्रदायाः समुपलभ्यन्ते ते अधोलिखिता सन्ति –

3.1 चार्वाकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च - भारतीयदर्शनं प्रधानतः अध्यात्मवाददर्शनम्। 'अध्यात्मवाद' अस्ति जड़ातिरिक्त आत्मा-ईश्वरः-परलोकः-कर्मफलवादः-मुक्तिश्च, चार्वाकदर्शनस्य प्रतिष्ठाता वृहस्पतिः। एके वदन्ति अजितकेशकम्वली कमलाश्वतरः वा चार्वाक दर्शनस्य प्रतिष्ठाता। चार्वाकदर्शनं नास्तिक जड़वादी च। 'चार्वाकः' इत्यस्यार्थः चारुः वाक् यस्य सः चार्वाकः। चर्वन्ते पुण्यपापादिकं वस्तुवीजम् इति।

चार्वाकःजड़वादी - चार्वाकमते जगतः उत्पत्तिः पृथिव्यप्तेजो मरुत् चत्वारः तत्त्वात् तत्कृते चार्वाकः जड़वादी इति नाम्ना अभिधीयते। तत्कृते चार्वाकाः पाषण्डाः।

लोकायतदर्शनम् चार्वाकदर्शनम् - अस्य दर्शनस्य अपरं नाम लोकायतदर्शनम्। चार्वाकमते इहलोकः अस्ति परलोकः नास्ति। सर्वदर्शनसंग्रहे माधवाचार्यः वदति - 'तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपर नामधेयम्।'

चार्वाकमते पुरुषार्थः - चार्वाकमते काम एव पुरुषार्थः। परन्तु परवर्त्तीनिकाले निष्णातः चार्वाकाः पुरुषार्थ सम्पर्के उक्तम् - 'अर्थकामौ पुरुषार्थः।'

चार्वाकमते तत्त्वम् - चार्वाकमते तत्त्वमस्ति - 'पृथिवी-अप्-तेजः-मरुत्' वा

3.1.a चार्वाकज्ञानतत्त्वम् —

प्रमा - चार्वाकदर्शनस्य भित्तिरस्ति प्रामाण्यवादः ज्ञानतत्त्वम् वा। यथर्थानुभवः प्रमा।

प्रमाणम् - 'प्रमा करणं प्रमाणम्।' चार्वाकमते प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। प्रत्यक्ष व्यातीत अपरं प्रमाणं न स्वीकृतम्। प्रत्यक्षं द्विविधम् - वाह्यप्रत्यक्षं मानसप्रत्यक्षं वा।

प्रत्यक्षम्

वाह्यप्रत्यक्षम् (चक्षुः कर्णम्, नासिका, जिह्वा, त्वकञ्च)

मानसप्रत्यक्षम् (सुखम् दुःखञ्च)

चार्वाकमते पुनः प्रत्यक्षं द्विविधम् - निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा।

3.1.b चार्वाकदर्शनस्य सम्प्रदाय: - चार्वाकदर्शनस्य त्रिविध: सम्प्रदाया; सन्ति –

(क) वैतण्डिक: सम्प्रदाय: – वैतिण्डिकसम्प्रदाय: ईश्वर:, परलोक: प्रभृते: स्वीकारं न करोति। प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमपि न स्वीकरोति। नास्तिकम्, वैतण्डिकम्, हैतुकम्, तत्त्वोपप्लववादी इति नाम्ना अभिधीयन्ते।

(ख) धूर्त: सम्प्रदाय: – धूर्तसम्प्रदायस्य मते प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। अनुमानं प्रमाणं न स्वीकरोति। जड़मेव सत्यम्, देहातीत: आत्मा नास्ति। ईश्वर:, पुनर्जन्म:, परलोक: न स्वीकरोति। स्थूलचार्वाक: उच्छेदवादी, देहात्मावादी इति नाम्ना अभिधीयन्ते।

(ग) सुशिक्षित: सम्प्रदाय: – अनुमानप्रमाणं स्वीकरोति। आकाशस्य अस्तित्वं स्वीकरोति। जड़वाद: न स्वीकरोति। अध्यात्मवादी अस्ति।

अनुमानं न प्रमाणम् – चार्वाकमते प्रत्यक्षमेवप्रमाणम्। अनुमान प्रमाणं न स्वीकरोति। अनुमानं प्रत्यक्षनिर्भर:। धूम वह्ने च सार्विक प्रत्यक्षं न सम्भवति तत्कृते चार्वाका: अनुमानप्रमाणं न स्वीकरोति अर्थात् व्यप्तिज्ञानं न सम्भवति।

शब्दं न प्रमाणम् – चार्वाकमते शब्दप्रमाणेन व्याप्तिज्ञानं न सम्भवति। शब्दप्रमाणम् अनुमाननिर्भरम्। तत्कृते चार्वाका: शब्दप्रमाणं न स्वीकृतम्।

वेदं न प्रमाणम् - चार्वाका: शब्दप्रमाणं न स्वीकरोति। तत्कृते चार्वाका: वेदप्रमाणं न स्वीकृतवन्त:।

चार्वाकमते वेदस्य रचयिता - चार्वाकमते वेदस्य रचयिता अस्ति भण्ड-धूर्त-निशाचरा:। 'त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त निशाचरा:।'

3.1.c चार्वाकमते देहात्मवाद: – चार्वाकमते क्षिति:-अप्-तेज:-वायु: - इति चतुर्भूजस्य संमिश्रणेन देहोत्पन्नं भवति एवं स्वाभाविकनियमेन चैतन्यस्य उत्पत्ति अपि भवति। चार्वाकमते चैतन्यं शरीरस्य धर्म:, न पृथक् धर्म: - 'चैतन्य विशिष्ट: काय: पुरुष:।' पृथग्रुपेण आत्मा न स्वीकरोति। सर्वदर्शन-संग्रहे माधवाचार्येण उक्तम् –

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्य्यनलानिला:।

चर्तुर्भ्य: खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते।।

किण्वादिभ्य: समेतेभ्योद्रव्येभ्यो मदशक्तिवत्।

अहं स्थूल: कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यत:।।

देह स्थौलादियोगाच्च स एवात्मा न चापर:।

मम देहोऽयमित्युक्ति: सम्भवेदौपचारिकीति।।

3.1.d कार्यकारणवाद: – चार्वाका: कार्यकारणवाद: न स्वीकरोति। कार्य-कारण सम्पर्क: न अव्यभिचारी, सव्यभिचारी अस्ति। कार्य-कारणमध्ये न अनिवार्यम् आवश्यिकम् वा सम्पर्कं नास्ति।

स्वभाववाद:– जगत: व्याख्यायै चार्वाका: कार्य-कारणनियमस्य परिवर्तरुपेण स्वभाववाद: स्वीकरोति। चार्वाका: वदन्ति वस्तो: नियतशक्तिमेव स्वभाव:। वस्तो: स्वभावात् जगत: उत्पत्ति:-स्थिति: प्रलयञ्च भवति।

3.1.e कर्मवाद: पूनर्जन्मवाद: वा –चार्वाका: कर्मवाद: पुनर्जन्मवादं वा न स्वीकरोति। चार्वाकव्यतीत अपरा भारतीयदर्शनसम्प्रदाया: कर्मवाद: जन्मान्तरवाद: स्वीकरोति।

नीतितत्त्व: सुखवाद: च - चार्वाका: वदन्ति –

अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुमर्थता।

कन्टकादिव्यथाजन्यं दु:खं निरयउच्यते।।

लोकसिद्धो भवेद्राजा परेशो नापर: स्मृत:।

देहस्यनाशोमुक्तिस्त न ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते।। (सर्वदर्शन संग्रह:)

चार्वाकमते प्रधानम् अस्ति इहलोकम् न परलोकम्। चार्वाका: वदन्ति –

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिवेत्।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत:।। (सर्वदर्शन संग्रह:)

अत:चार्वाक: नीतितत्त्वमस्ति भोगवाद: सुखवाद: वा।

3.1.f सामान्यपरिचयम् –

पदार्था:	प्रमाणानि	सृष्टिप्रक्रिया	कैवल्यम्/मोक्ष:	विशिष्टविवरणम्
पृथिवी, जलम्, तेज:, वायु:	प्रत्यक्षम्	जडभूतविकारेषु चैतन्यं यत्तुदृश्यते। ताम्बुलपूगचूर्णानां योगद्राग इवोत्थितम। अर्थात् किण्वादिभ्य: मदशक्तिवत् स्वत: चैतन्यमुजायते।	शरीरस्य विनाश: एव मोक्ष:।	नास्तिक शिरोमणिरयम्। बृहस्पति: अस्य प्रवर्तक:। लोकायतं बार्हस्पत्यम् चास्य नामान्तरम्। ईश्वरस्य आत्मतत्त्वस्य वा पृथक् सत्ता नास्ति

3.2 बौद्धदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च – बौद्धदर्शनम् नास्तिकदर्शनम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति भगवान गौतमबुद्ध:। गौतमस्य बोधिसत्त्वलाभस्य परं धर्मप्रचारमेव बौद्धधर्म:।

बौद्धदर्शनस्य उत्स: – बौद्धदर्शनस्य मूल उत्समेव त्रिपिटक: अस्ति –

(क) विनयपिटक: - अस्मिन् ग्रन्थे बौद्धसन्न्यासीनां आचरणसम्पर्कित: विधि-निषेधस्य उल्लेखोऽस्ति। विनय – आचार:, पिटक – पेटिका।

(ख) सूत्तपिटक: - अत्र बुद्धस्य उपदेश: अस्ति। सूत्त-संक्षिप्तवचनम्, पिटक – पेटिका। सूत्तपिटकस्य पञ्चनिकाया: विभागा: वा वर्तन्ते।

(ग) अभिधर्म्मपिटक: - अत्र दार्शनिकतत्त्वालोचना दरीदृश्यते।

3.2.a बौद्धानां सम्प्रदायचतुष्टयम् – ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति। ते च माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक संज्ञाभि:। प्रसिद्धा बौद्धा: यथाक्रमेण सर्वशून्यत्व-वाह्यार्थशून्यत्व-वाह्यार्थानुमेयत्व-वाह्यर्थ-प्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते।

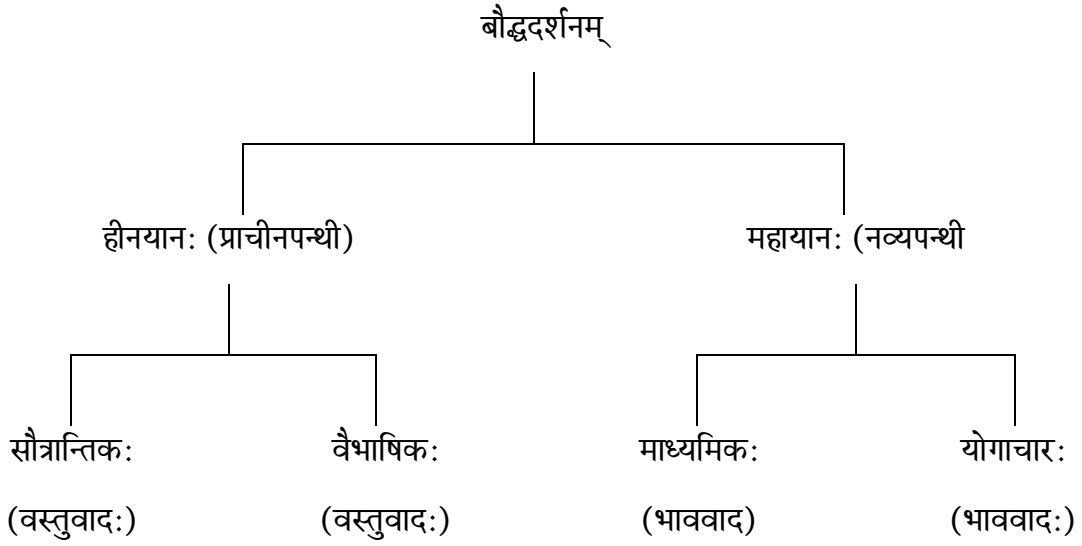

3.2.b बौद्धदर्शने प्रमाणम् – बौद्धदर्शने प्रमाणं द्विविधम्। प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च।

चत्वारि आर्यसत्यानि – चत्वारि आर्तसत्यानि अस्ति – नामरुप-षड़ायतन-स्पर्श-बेदना-तृष्णा-उपादान-भव–जाति-जरामरणा:।

अष्टाङ्गिकमार्गः – दुःखनिरोधस्य उपायरुपेण 'अष्टाङ्गिकमार्गः' उद्भूतः बुद्धेन। अष्टाङ्गिकमार्गः अस्ति – सम्यक् व्यायाम, सम्यक्संकल्प, सम्यक् वाक्, सम्यक् कर्मान्तः, सम्यक् आजीवः, सम्यक् व्यायामः, सम्यक् स्मृतिः, सम्यक् समाधिः, अष्टाङ्गिकमार्गं शीलः, समाधिः, प्रज्ञा – इति नाम्ना अभिधीयन्ते।

प्रतीत्यसमुत्पादवादः कार्यकारणतत्त्वाः वा – 'प्रतीत्यसमुत्पादः'उत्पत्तिः। प्रतीत्यसमुत्पादबादमते कार्य-कारणस्योपरि निर्भरशील। तत्कृते प्रतीत्यसमुत्पादवादः अस्ति कार्य-कारण-वादः।

3.2.c कर्मवादः – प्रतीत्यसमुत्पादवादतत्त्वात् कर्मवाद जन्मान्तरवाद वा सूचीहोऽस्ति। कर्मं द्विविधम् सकामं निष्कामञ्च। परन्तु फलानुसारेण कर्मं चतुर्विधम् – शुभ-अशुभ-आंशिकशुभ-न शुभाशुभ। पुनः कर्मं त्रिविधम् – कायिक-वाचिक-मानसिकञ्च।

3.2.d अनित्यवादः क्षणभङ्गवादः वा – अनित्यवादः क्षणभङ्गवादः वा प्रतीत्यसमुत्पादात् अनुसृतः। बुद्धमते सर्वम् अनित्यं ध्वंसशीलं वा। सत् - 'अर्थक्रियाकारित्वं लक्षणं सत्'। यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधर-पटलं सन्तश्चामी भावा। बौद्धमते जगतः सर्वमेव क्षणिकम् – सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्।

अनात्मवादः नैरात्मवादः वा – अनित्यवादात् अनुसृतेः अनात्मवादः नैरात्मवादः वा। बौद्धदर्शने आत्मा न स्वीकरोति। तत्कृते बौद्धाः अनात्मवादः नैरात्मवादः वा नाम्ना अभिधीयते।

चत्वारि मूलतत्त्वानि –

(क) प्रतीत्यसमुत्पादतत्त्वः कायकारणवादः वा।

(ख) कर्मवादः

(ग) अनित्यवादः क्षणिकत्ववादः वा।

(घ) नैरात्मवादः अनात्मवादः वा।

भावनाचतुष्टयम् – सर्वं क्षणिकं क्षणिकम्, सर्वं दुःखं दुःखम्, सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, सर्वं शून्यं शून्यममिति।

बौद्धदर्शने पञ्चस्कन्धः – रूप-विज्ञान-वेदना-संज्ञा-संस्काराश्च।

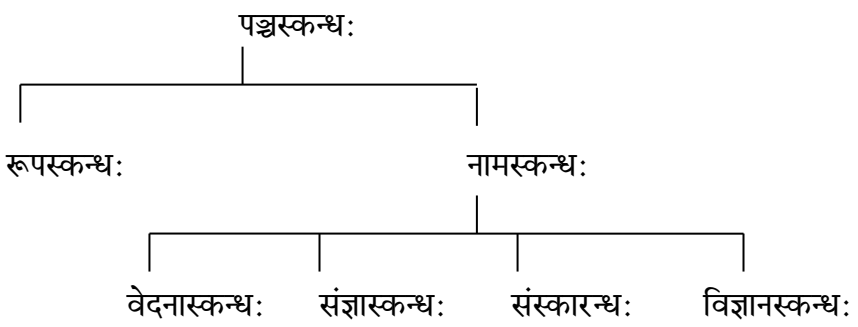

विज्ञानम् – विज्ञानम् द्विविधम् – आलयविज्ञानं प्रकृतिविज्ञानञ्चेति।

अपोहवाद: – बौद्धमते अस्ति स्वलक्षणम् अर्थात् असाधारणम्। बौद्धमते अवाञ्छितवस्तु: न अस्ति। पटज्ञानस्याभावे घटज्ञानं भवति। इयं नीति: अपोहवाद:।

3.2.f सामान्य परिचयम् –

पदार्था:	प्रमाणानि	सृष्टिप्रक्रिया	कैवल्यम्/मोक्ष	विशिष्टविवरणम्
आलयविज्ञानम्, प्रकृतिविज्ञानञ्च	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्	पृथिवी-जल-तेज-वायुनां पारस्परिक परमाणुक्रियाभि: समुदायोत्पत्ति:	विज्ञानप्रभावात् अविद्यारागादिनिरोधात् जन्ममरणोयो: स्रोतस्य सर्वथा अभाव: एव मोक्ष:	नास्तिकदर्शनो इयम्। शाक्यमुनि: गोतमबुद्ध: अस्यादि 8 प्रवर्तक:। नित्य विज्ञानमेवात्मा। ईश्वरस्य उल्लेख: नास्त्येव।

3.3 जैनदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च – जैनदर्शनम् नास्तिकदर्शनम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति महावीर:। प्रागैतिहासिकयुगे जैनधर्म: आविर्भूत; अभवत्। चतुर्विंशति: तीर्थङ्करा: सन्ति। ऋषभदेव: अस्ति प्रथमतीर्थङ्कर:, अन्तिमस्ति महावीर:। 'जिन्' शब्दात् 'जैन' शब्दस्य उत्पत्तिभवति। अत्र तीर्थङ्करार्थे सत्यधर्मस्य पथ-प्रदर्शक:। 'जिन्' अर्थात् तीर्थङ्कराणाम् उपदेश: ये अनुसरन्ति ते जैना:।

3.3.a प्रमाणम् – जैनदर्शने प्रमाणं त्रिविधम्। प्रत्यक्षम् अनुमानञ्च।

जैनसम्प्रदाय: – जैनसम्प्रदाय: द्विविध:। श्वेताम्वर-दिगम्वरश्चेति।

जैनसम्प्रदाय:

श्वेताम्वर:(उदारपन्थी/नरमपन्थी) दिगम्वर: (चरमपन्थी)

जैन अधिविद्या: – जैनमते ज्ञानम् द्विविधम् – परोक्षम् अपरोक्षञ्च। अपरोक्षज्ञानम् त्रिविधम्-अवधि, मन:पर्याय केवलानि। परोक्षज्ञानम् द्विविधम्-मति:, श्रुतिश्च।

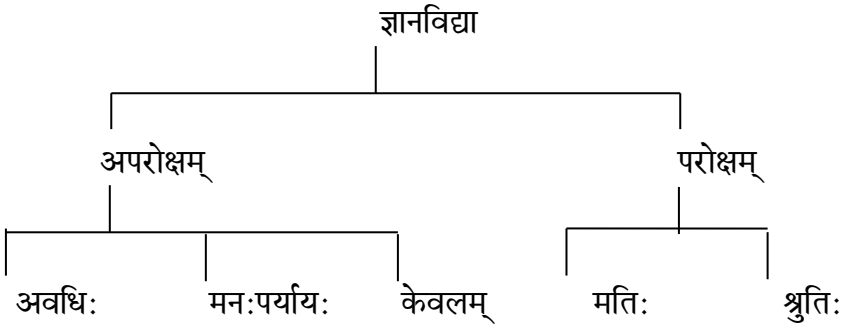

जैन अधिविद्या – जैनमते वस्तो: अनन्तं धर्ममस्ति। 'अनन्तं धर्मात्मकं वस्तु।' तत् जैनमते अनेकान्तवाद: अस्ति।

3.3.b जैन स्याद्वाद् – जैनदार्शनिका: स्याद्वादी अस्ति। अनन्तं धर्मात्मकं वस्तु।

सप्तभङ्गीनय – (क) स्यात् अस्ति। यथा घट: अस्ति। (ख) स्यात् नास्ति। यथा – घट: नास्ति। (ग) स्यात् अस्ति च नास्ति च। यथा – घट: अस्ति नास्ति वा। (घ) स्यात् अवक्तव्यम्। यथा घट: अव्यक्तम्। (ङ) स्यात् अस्ति च अवक्तम्। यथा – घट: अस्ति च अवक्तव्यम् (च) स्यात् नास्ति च अवक्तव्यम्। यथा – नास्ति च अव्यक्तम् (छ) स्यात अस्ति च नास्ति च अव्यक्तम्। यथा घट: अस्ति च नास्ति च अव्यक्तम् ।

जैनदर्शने द्रव्यम् – द्रव्यमेव सद्वस्तदु। जैनमते सत् अस्ति – 'उत्पादव्याय-ध्रौव्ययुक्तं सतम्। द्रव्यमस्ति धर्मविशिष्टं। धर्मम् द्विविधम्-गुण-पर्यायञ्चेति। जैना: वहुत्ववादौ। 'गुणपर्यायवद् द्रव्यम्।' (तत्त्वार्थसूत्रम्)।

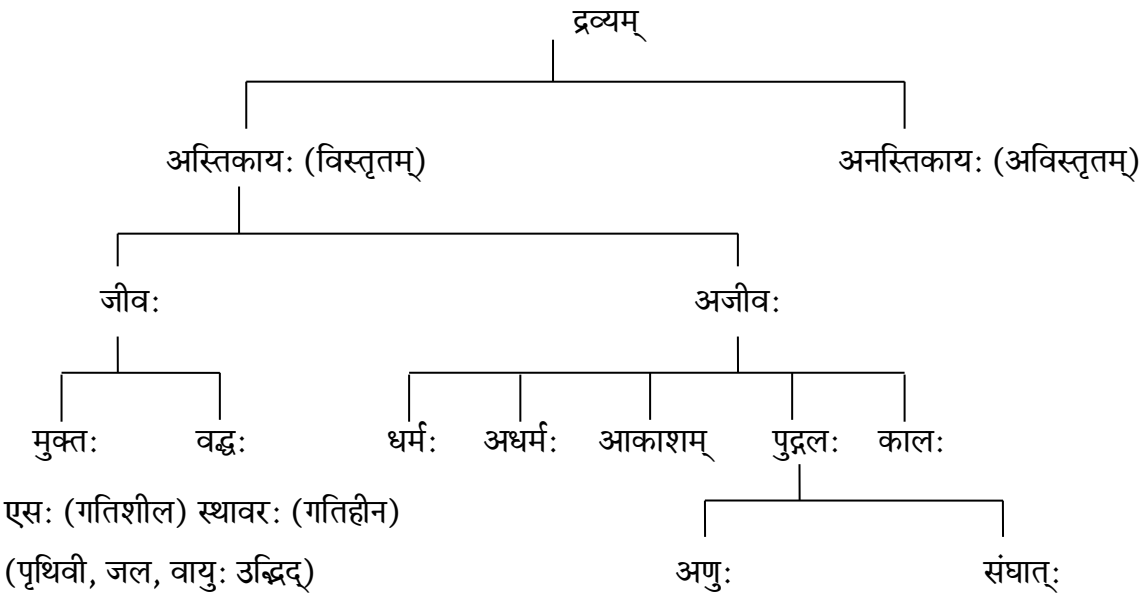

(अणुसमाहार)

पञ्चेन्द्रियविशिष्टः	चतुरेन्द्रियविशिष्टः	त्रि इन्द्रियविसिष्टः	द्वि इन्द्रियविशिष्टः
(मनुष्य, पशुः, पक्षी)	(भ्रमरः इत्यादि)	(पिपीलिका, जोंक)	(शामुकः प्रभृति)

3.3.c <u>जैनदर्शने पुद्गलः</u> – जैनदर्शने पुद्गलः अस्ति जड़पदार्थः। पुद्गलस्य द्वे अवस्था-अणु-संघातश्चेति। पुद्गलः चतुर्विधः - ''स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः।'

जैनमते पञ्चमहाव्रतम् – 'अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहाः।'

जैनमते त्रिरतन्म – 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः।'

जैनमते आत्मा – जैनमते आत्मा चैतन्यम् ज्ञानस्वरूपम् वा। आत्मा स्वप्रकाशम्।

जैनदर्शने ईश्वरः – जैनाः निरीश्वरवादी। तेषां मते सिद्धपुरुषाः अस्ति तीर्थङ्कराः।

जैनमते तत्त्वपञ्चकम् – 'जीवाकाशधर्मापुद्गलास्तिकायभेदात्।'

स्पर्शः अष्टविधः – 'कठिन-मृदु-गुरु-लघु-शीत-उष्ण-स्निग्ध-रुक्षाः। '

तत्त्वसप्तकम् – 'जीवाजीवास्त्रववन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वानि'

तत्त्वनवकम् – 'जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्त्रवः संवरो निर्जरणं मोक्षश्च नव तत्त्वानि मोक्षश्च नव तत्त्वानि।

पदार्थाः	**प्रमाणानि**	**सृष्टिप्रक्रिया**	**कैवल्यम्/मोक्षः**	**विशिष्टविवरणम्**
जीवः, अजीवः, आस्त्रवः, संवरः, निर्जरः, वन्धः, मोक्षः	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्	कर्मात्मकैः आत्मपुद्गलसंयौगेः सृष्टिः वन्धश्च। पृथ्वी-जल-तेज-वायु-स्थावर-जङ्गमभेदैः।	ज्ञानप्रभावात् कर्माणाम् दग्धबीजभावात् मोक्षः	नास्तिकदर्शनोऽयम् वेदस्य ईश्वरस्य च स्थानं नास्ति। ऋषभ-देवादयः जिनाः एव कामक्रोधादि षड्शत्रून् विजित्य परमात्मस्वरुपाः भवन्ति। स्याद्वादः, अनेकान्तवादः, सप्तभङ्गीनयश्चास्य सिद्धान्ताः। श्वेताम्वरः दिगम्वरश्च सम्प्रदायद्वयम्। आहतदर्शनमपि वदति।

3.4 <u>सांख्यदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च</u> – आस्तिकदर्शनोऽयम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति महर्षि: कपिल:। भारतीयदर्शनसमूहानां मध्ये सांख्यदर्शनं प्राचीनतमम्। संख्या शब्दात् सांख्य शब्दस्य उत्पत्ति:। संख्य – गणना अस्ति, पञ्चविंशति: तत्त्वस्य गणना. 'संख्या' शब्दस्यार्थ: सम्यक् ज्ञानम्। सम् – सम्यक्; ख्या - ज्ञानम्। 'सांख्यतत्त्वकौमुदी' इत्यस्य रचयिता वाच्यपतिमिश्र:। 'सांख्यप्रवचनभाष्यम्' इत्यस्य रचयिता विज्ञानभिक्षु:। महाभारते उक्तम् - 'नास्ति सांख्यसमं ज्ञानम्' (महाभारत-शान्ति)

सांख्यतत्त्वविद्या – पञ्चविंशति: तत्त्वानि –

प्रकृति: (प्रधानम्, अव्यक्तम्, मूलकारणम्) पुरुष: (ज्ञ)

↓

महत् (बुद्धि)

↓

अहंकार:

↓

सात्त्विकाहंकार: राजसिकाहंकार; तामसिकाहंकार:

↓

एकादश इन्द्रिय: → पञ्चतन्मात्रम् (रूप–रस-गन्ध-स्पर्श-शब्द)

↓

(पञ्चज्ञानेन्द्रिय: पञ्चकर्मेन्द्रिय:, मन:) → पञ्चमहाभूत: (क्षिति-अप-तेज-मरुत्-व्योमा:)

व्यक्तम् – महत्, अहंकार, एकादशेन्द्रियानि, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूतानि।

3.4.b <u>सत्कार्यवाद:</u> – सांख्यदर्शने कार्य-कारणतत्त्वमस्ति सत्कार्यवाद:। 'सत: सज्जायते' सत्कार्यवादसाधने पञ्चहेतव: सन्ति –

'असदकरणात् उपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शाक्यकरणात् काराणभावाच्च सत्कार्यम्।।'

अर्थात् असदकरणा, उपादानग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात्, शक्तस्य शक्यकरणात्, कारणभावात्। सत्कार्यवाद: द्विविध: - परिणामवाद: विवर्तवादश्चेति। रामानुजस्य विशिष्टा द्वैतवाद: सांख्यसिद्धान्त: अस्ति परिमाणवाद:।

सांख्यमते प्रकृति: – सांख्यदर्शनं द्वैतवादी। प्रकृति: अस्ति अव्यक्तम्, प्रधानम्, मूलप्रकृति:, जगत्कारणम् इत्यदय: नाम्ना अभिधीयन्ते। प्रकृति: प्रसवधर्मी, कर्ता, अचेतनम् अस्ति। प्रकृते: अस्तित्वसाधकं युक्तिरस्ति –

'भेदानां परिमाणात् समन्वयात् शक्तित: प्रवृत्तेश्च।

कार्यकारणविभागात् अविभागाद्वैश्वरुपस्य।'

3.4.c <u>गुणत्रयम्</u> – सांख्यमते 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृति:। ' गुणत्रयस्य स्वरुप प्रसङ्गे ईश्वरकृष्ण: वदति –

''सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टं उपष्टम्भकं चलञ्च रज:।

गुरुवरणकमेव तम: प्रदीपवच्चार्थतो वृत्ति:।''

गुणत्रयस्य स्वभावप्रसङ्गे उक्तम् –

''प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका: प्रकाश प्रवृत्तिनियमार्था:।

अन्योऽहिन्यभिभवाश्रया जनन मिथुनवृत्तयश्च गुणा:। ''

3.4.d <u>सांख्यदर्शने करणम्</u> – सांख्यमते करणं द्विविधम्। वाह्यकारणम् अन्तकरणञ्चेति।

करणम्

बाह्यकरणम् (पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि)

अन्तकरणम् (मन:, बुद्धि:, अहंकार:)

सांख्यदर्शने पुरुष: संख्यमते पुरुषोऽस्ति न प्रकृति: न विकृति:। पुरुषोऽस्ति त्रिगुणाराहित्यम्, विवेकी, अविषय, असामान्य, चेतनम्, अप्रसवधर्मी। पुरुषस्य अस्तित्वविषये ईश्वरकृष्णेण उक्तम् –

''संघात परार्थत्वात् त्रिगुणादि विपर्ययादधिष्ठनात्।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च।।''

पुरुषवहुत्वविषये ईश्वरकृष्णेण उक्तम् –

''जननमरणकरणानां प्रतिनियमात् अयुगपत् प्रवृत्तेश्च।

पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्य विपर्याच्छेव।''

सांख्यदर्शने दु:खम् – दु:खम् त्रिविधम्।

दु:खम्

- आध्यात्मिकम्
- आधिभौतिकम् (मानुष्य, पशु, पक्षी)
  - शारीरिकम् (वात्, शिशु, श्लेष्मा)
  - मानसिकम् (काम, क्रोध, लोभ, भय, ईर्षा)
- आधिदैविकम् (यक्ष, राक्षस, पिशाच, गन्धर्व)

3.4.e <u>सांख्यदर्शने ईश्वर:</u> – सांख्यदर्शन ईश्वर: न स्वीकृत:। तत्कृते सांख्यदर्शनम् निरीश्वर सांख्यरुपेण परिचीयते।

प्रमाणम् – सांख्यदर्शने प्रमाणं त्रिविधम्। प्रत्यक्षम्, अनुमानं शब्दश्चेति।

प्रत्यक्षम् (प्रतिविषयाध्यववसायो दृष्टम्)

- वाह्यं लौकिकं वा
  - निर्विकल्पकम्
  - सविकल्पकम्
- अन्तरम् अलौकिकं वा

अनुमानम् (लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमनुमानम्)

- वीतअनुमानम्
  - पूर्ववत् अनुमानम्
  - सामान्यतोदृष्ट अनुमानम्
- अवीत अनुमानम् शेषवत् अनुमानम् वा

शब्दप्रमाणम् (आप्तश्रुतिः आप्तवचनं तु)

लौकिकशब्दः — वैदिकशब्दः

टीकाग्रन्थः – गौड़पादभाष्यम्, माठरवृत्तिः, जयमङ्गलाटीका, राजवार्त्तिकरुपेण युक्तिदीपिका, तत्त्वकौमुदी, तत्त्वसमाससूत्रम्, सांख्यसूत्रम्, सांख्यप्रवचनभाष्यम्, अनिरुद्धवृत्ति इत्यादयः।

3.4.f सामान्यपरिचयम् —

पदार्थाः	प्रमाणानि	सृष्टिप्रक्रिया	कैवल्यम्/मोक्षः	विशिष्टविवरणम्
प्रकृतिः, पुरुषः, महत्, अहंकारः, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चत्नामात्राणि, पञ्चमहाभूतानि	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः	प्रकृति-पुरुष-संयोगाद् सृष्टिः।	सम्यग् ज्ञानाधिसमात् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ। तिष्ठति संस्कारवशात् चक्रभ्रमिवद् धृतशरीरः	ईश्वरस्य उल्लेखः नास्ति। चेतन – तत्त्वरुपेण पुरुष एव प्रतिष्ठितः, यत् प्रतिशरीर भिन्नम् अनेकः नित्यः निगुणः,द्रष्टा, निर्विकारः, साक्षी चास्ति।

3.5 योगदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च – आस्तिकदर्शनोऽयम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति महर्षिः पतञ्जलिः। भारतीयदर्शनस्य व्यवहारिकमार्गदर्शनमस्ति योगदर्शनम्। समानतन्त्रदर्शनम् अस्ति सांख्य-योगौ। योगसूत्रे चत्वारपादाः सन्ति। यथा – समाधिपादः (५१), साधनापादः (५५), विभूतिपादः (५५), कैवल्यपादः (३४) युज + घञ् = योग। 'योग' शब्दस्यार्थः संयोग; नास्ति। योगशब्दस्यार्थः 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः '। व्यासभाष्ये उक्तम् – 'योगः एव समाधिः। ' भोजराजेन मतानुसारम् - 'पुंप्रकृत्योर्वियोगोऽपि हि योग इत्युदितोयया।'

3.5.a चित्तवृत्तिः – चित्तवृत्तिः पञ्चविधः। यथा –

(क) प्रमाणम् – 'प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि।'

(ख)विपर्ययः – 'विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रुमप्रतिष्ठम्।' विपर्ययः पञ्चविधः अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः। एते एव स्वसंज्ञाभिः तमो मोहो महामोहः तामिस्त्रः अन्धतामिस्त्र इति।

(ग) विकल्पः – 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः।' यथा – शशशृङ्गः।

(घ) निद्रा – 'अभावप्रत्यालम्वना वृत्तिर्निद्रा।'।

(ङ) स्मृतिः – 'अनुभूत विषयासम्प्रमोषः स्मृतिः। '

चित्तभूमिः – चित्तभूमिः पञ्चविधा। यथा – क्षिप्त-मूढ़-विक्षिप्त-एकाग्र-निरुद्धश्चेति।

समाधिः – समाधिः द्विविधः। सम्प्रज्ञात असम्प्रज्ञातश्च।

(क) सम्प्रज्ञातसमाधिः 'वितर्कविचारानन्दास्मितारुपानुगमात् सम्प्रज्ञातः।' वितर्कः चित्तस्य आलम्बने स्थूल आभोगः। सूक्ष्मः विचारः। आनन्दः ह्लादः। सम्प्रज्ञातः समाधिः सबीजसमाधिः इति नाम्ना अभिधीयते। एकात्मिका सम्विद् अस्मिता।

(ख) असम्प्रज्ञातसमाधिः – सर्व्ववृत्ति-प्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधः चित्तस्य समाधिः असम्प्रज्ञातः निर्वीजसमाधिः वा।

अष्टाङ्गिकमार्गः अष्टाङ्गिकयोगाङ्गः वा – अष्टयोगाङ्गमस्ति-

'यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि।' तानि यथा –

(क) यमः – 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः।'

(१)**अहिंसा** – अहिंसा सर्व्वथा सर्व्वदा सर्व्वभूतानामनभिद्रोहः।

(२) **सत्यम्** – सत्यं यथार्थे वाङ्मनसे। यथादृष्टं यथानुमितं यथाश्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति।

(३) **अस्तेयम्** – स्तेयं अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम्, तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारुपमस्तेयमिति।

(४) **ब्रह्मचर्य्यम्** – ब्रह्मचर्य्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः।

(५)**अपरिग्रहः** – विषयाणामर्ज्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः।

(ख) नियमः - 'शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः'। तानि यथा –

(१) **शौचम्** – शौचम् मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहरणादि च वाह्यम्। आभ्यन्तरं चित्तमलानामाक्षालनम्।

(२) **सन्तोषः** – सन्तोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा।

(३) **तपः** – तपः द्वन्द्वसहनम्।

(४) **स्वाध्यायः** – स्वाध्यायः मोक्ष शास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा।

(५) **ईश्वरप्रणिधानम्** – ईश्वरप्रणिधानम् तस्मिन् परमगुरौ सर्व्वकर्म्मार्पणम्।

(ग) आसनम् – 'स्थिरसुखमासनम्'।

(घ) प्राणायाम् – तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः।

(ङ) प्रत्याहारः – 'स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकारः इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः'

(च) धारणा – 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा।'

(छ) ध्यानम् – 'तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्'

(ज) समाधिः – 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः।'

योगदर्शने ईश्वरः – योगदर्शने ईश्वरः अस्ति – 'क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः'

3.5.b.1 योगदर्शने तत्त्वम् – योगदर्शने षड्विंशतिः तत्त्वम् स्वीकृतम्। प्रकृतिः पुरुषः। महत्, अहंकारः, एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूताणि ईश्वरः।

टीकाग्रन्थः — तत्त्ववैशारदी – वाचस्पतिमिश्रः।

योगवार्त्तिक – विज्ञानभिक्षुः।

योगभाष्यम् – व्यासदेवः

3.5.c सामान्यपरिचयम् –

पदार्थाः	प्रमाणानि	सृष्टिप्रक्रिया	कैवल्यम्/मोक्षः	विशिष्टविवरणम्
सांख्यसम्मताः पञ्चविंशति पदार्थाः ईश्वरश्च	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः	ईश्वरेच्छया प्रकृति-पुरुष-संयोगाद् सृष्टिः।	विवेकज्ञानेन समाधि-लाभेन वा कर्मक्षयपूर्वकं चित्तवृत्तिनिरोधात् मोक्ष प्राप्तिः। तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम्।	ईश्वरः सर्वोत्कृष्टत्वेन प्रतिष्ठित अस्ति। प्रतिशरीरे पुरुष एव चैतन्यशक्तिः। क्लेशकर्मविपाकाशयेरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः। सत्कार्यवादः, परिणामवादः, सृष्टि प्रक्रिया, अष्टाङ्गमार्गेण मोक्षलाभश्च प्रमुखाः प्रतिपाद्यविषयाः। महर्षिः पतञ्जलिः आद्यप्रवर्तकः।

3.6 न्यायदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च – आस्तिकदर्शोनोऽयम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति महर्षि: गौतम:। भाष्यकार: वात्स्यायन: वदति – 'नीयते अनेन इति न्याय।' न्यायदर्शनम् तर्कशास्त्रम्, आन्विक्षिकी विद्या, अक्षपाददर्शनम्, तर्कविद्या इत्यादय: नामभि: अभिधीयन्ते।

3.6.a न्यायदर्शने पदार्था: – न्यायदर्शने षोड़शपदार्था: स्वीकृता:। – 'प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्तवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभासच्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्नि:श्रेयसाधिगम:। ' ज्ञानस्य प्रकृति: प्रकारश्च – ज्ञानं द्विविधम्। प्रमा अप्रमा च।

(क) प्रमा – यथार्थज्ञानं प्रमा। प्रमा चतुर्विधा-प्रत्यक्षम, अनुमिति, उपमिति, शाब्दबोधश्च।

(ख) अप्रमा – अयथार्थज्ञानम् अप्रमा। अप्रमा त्रिविधा-संशय, विपर्यय, तर्कभेदात्।

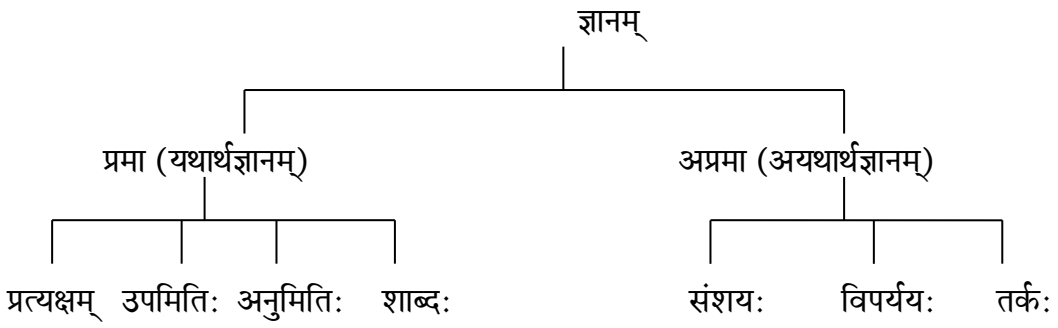

3.6.b प्रमाणम् – प्रमाणं चतुर्विधम्। प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दप्रमाणञ्चेति।

(क) प्रत्यक्षम् – 'इन्द्रियार्थ: सन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्।'

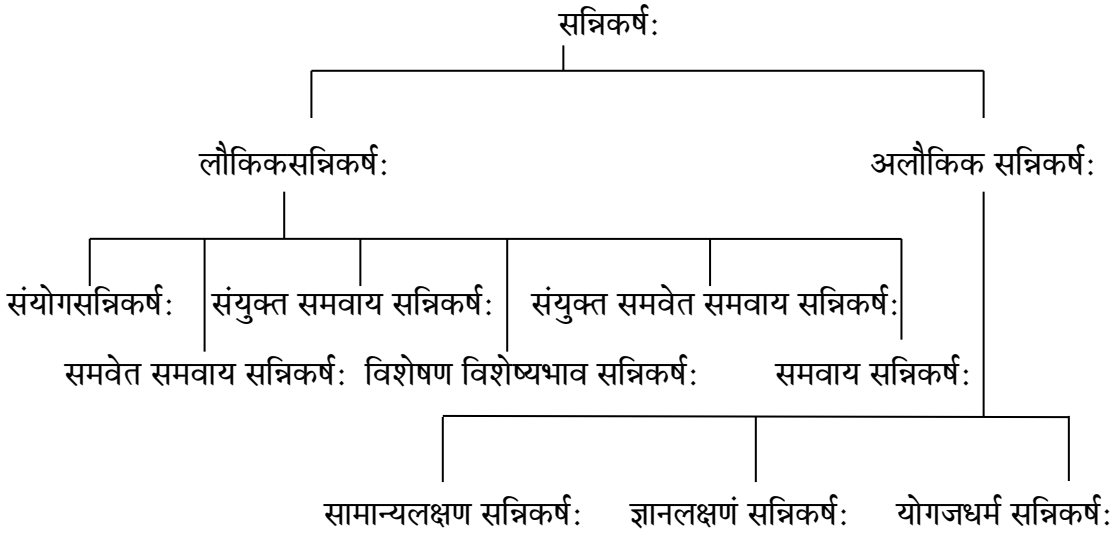

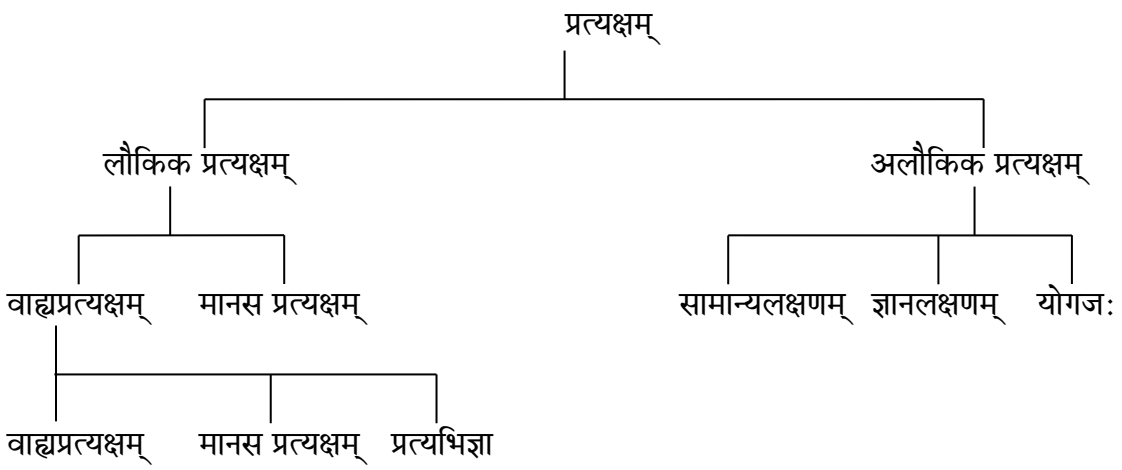

(ख) अनुमानम् – 'अनुमितिकरणम् अनुमानम्।'। यथा - 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' अनुमानं द्विविधम् स्वार्थनुमानम्, परार्थानुमानञ्चेति।

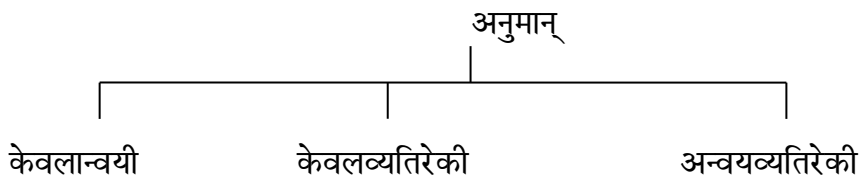

हेत्वाभास: हेत्वाभास: पञ्चविध:। (१) सव्यभिचारी अनैकान्तिक हेत्वाभास: वा। अनैकान्तिकहेत्वाभास: त्रिविध: – साधारण:, असाधरण:, अनुपसंहारी च। (२) विरुद्ध हेत्वाभास: (३) सत्प्रतिपक्ष प्रकरणसम हेत्वाभास: वा। (४) असिद्धहेत्वाभास: साध्यसमहेत्वाभास वा। असिद्धहेत्वाभास: त्रिविध: - आश्रयासिद्ध: स्वरुपासिद्ध, व्याप्यत्वासिद्ध च। (५) वाधित हेत्वाभास:।

3.6.c <u>पञ्चावयवी न्याय</u> — प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय, निगमनानि।

(ग) उपमानम् – उपमानलक्षणप्रसङ्गे महर्षि: गौतमेन उक्तम् – 'प्रसिद्ध साध्यधर्म्यात् साध्यसाधनम् उपमानम।' उपमानस्य शर्त: अस्ति सादृश्यज्ञानम् अतिदेशवाक्यार्थज्ञानम् वा।

(घ) शब्दप्रमाणम् – महर्षि: गौतमेन शब्दप्रमाणविषये उक्तम् – 'आप्तोपदेश: शब्द:। ' वाक्यमस्ति – आकाङ्क्षा कारणम् – 'कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्।' कारणं त्रिविधम् – 'समवायसमवायिनिमित्तभेदात्।'

निमित्तकारणम्

- साधारणनिमित्तकारणम्
  - ईश्वर:
  - ईश्वरज्ञानम्
  - ईश्वरेच्छा
  - ईश्वररस्य प्रयत्ने
- असाधारण निमित्तिकारणम्
  - दिक्
  - काल:
  - अदृष्ट
  - प्रागभाग

3.6.d <u>असत्कार्यवाद: आरम्भवाद: वा</u> — उत्पत्ते प्राक् कार्यं कारणे नास्ति। मतवादोऽयम् असत्कार्यवाद: आरम्भवाद: वा इति नाम्ना अभिधीयते।

<u>प्रमेयम्</u> – महर्षि: गौतमेन द्वादश प्रमेयानि उल्लिखितानि। 'आत्मा शरीरेन्द्रियार्थ बुद्धि:-मन:-प्रवृत्ति-दोष-प्रत्यभाव-फल-दु:खापवर्गास्त प्रमेयम्।' (न्यायसूत्रम्)

<u>आत्मा</u> – आत्मज्ञानं मुक्तिलाभस्य उपायो भवति।

आत्मा

- जीवात्मा (अल्पज्ञ, विभु, नित्य)
- परमात्मा (सर्वज्ञ, एक, विभु)

<u>ईश्वरतत्त्वम्</u> — न्यायदर्शने ईश्वर: जगत्रुपेण स्वीकृतम्। ईश्वरोऽस्ति - 'सृजनकर्ता-पालनकर्ता-संहारकर्ता-नित्य-असीम-सर्वशक्तिमान-सर्वक्षम-सर्वज्ञ' इत्यदय:।

<u>न्यायग्रन्था:</u> — गौतमस्य-न्यायसूत्रम्, वात्स्यायनस्य-न्यायभाष्यम्, उद्योत-करस्य-न्यायवार्त्तिक:, वाचस्पति-परिशुद्धि:, आत्मतत्त्वविवेक, किरणावली, न्यायकुसुमाञ्जली प्रभृतय: प्राचीन न्यायदर्शनस्य ग्रन्था:।

गङ्गेश उपाध्यायस्य – तत्त्वचिन्तामणि। रघुनाथ शिरोमणे: – दीधिति, मथुरानाथ भट्टाचार्यस्य – माथुरी, जगदीश भट्टाचार्यस्य – जागदीशि टीका, गदाधर भट्टाचार्यस्य – गदाधरी टीका इत्यदय: नव्यन्यायस्य प्रमुखा: ग्रन्था:।

3.7 <u>वैशेषिकदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च</u> — आस्तिकदर्शनोऽयम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता महर्षि: कणाद अस्ति। महर्षि: कणाद: कणभक्ष:, उलुक इत्यादि नाम्ना अभिधीयते। वैशेषिका: विशेषपदार्थ: स्वीकृयते तत्कृते वैशेषिकदर्शनम् इति आख्यायते।

3.7.a <u>न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः पार्थक्यम्</u>

(क) प्रमाणम् – न्याय–प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दश्चेति। बैशेषिक-प्रत्यक्षम्, अनुमानम्।

(ख) पदार्थाः – न्याय – न्यायमते पदार्थाः षोड़शाः। वैशेषिक – वैशेषिक मते पदार्थाः सप्त।

(ग) तत्त्व – न्याय - ज्ञानतत्त्व। वैशेषिक – परातत्त्व।

पदार्था–

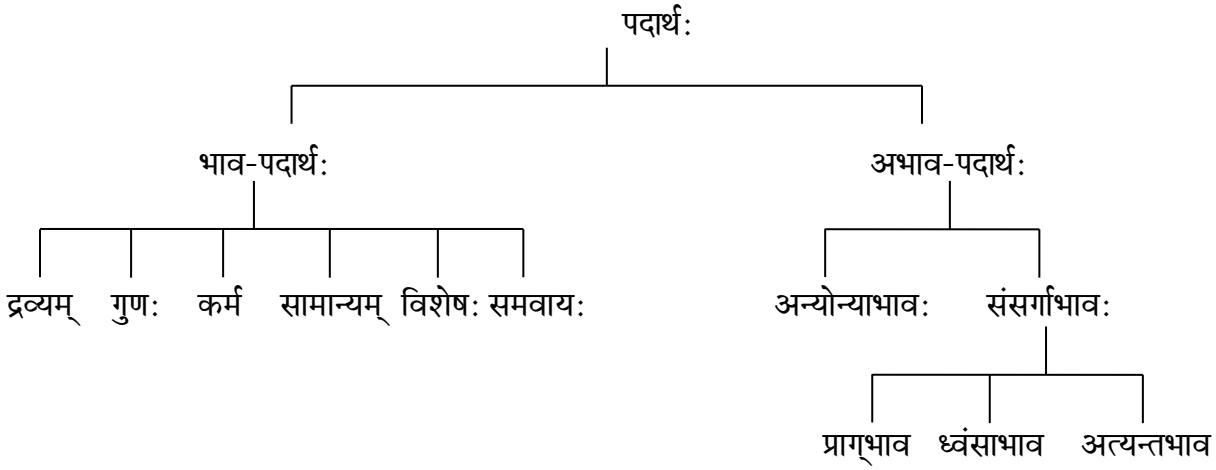

3.7.b <u>परमाणुवादः</u> वैशेषिकमते सावयववस्तोः उपादानकारणं परमाणुः। परमाणुरस्ति जड़पदार्थः। परमाणुरस्ति क्षुद्रतमः, अविभाज्यः, अच्छेद्यः, निश्चलः, गतिहीन जगतस्य उपादानकारणम् इत्यदयः।

गुणाः 'रुप-रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-परिमाण-पृथकत्व-संयोग-विभाग-परत्वाऽपरत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-शब्दः-बद्धि-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्म-अधर्माः।

कर्माणि – 'उत्क्षेपण-अवक्षेपण-आकुञ्चन-प्रसारण-गमनानि।'

सामान्यं जाति वा – नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वम्। द्रव्यगुणकर्मवृत्ति।

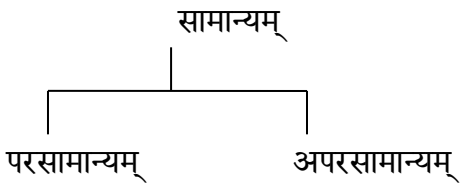

विशेष: – 'नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव।'

समवाय: – 'समवायस्त्वेक एव'

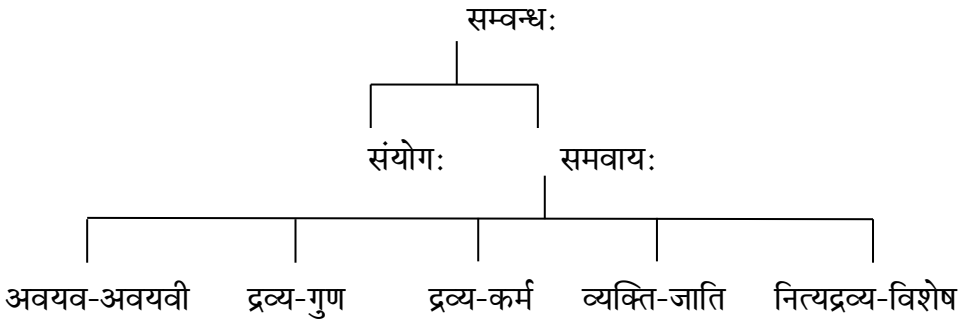

अभाव: – 'भावभिन्नत्वम् अभावत्त्वम्।' अभावश्चतुर्विध:।

वैशेषिकस्वीकृता: नित्यद्रव्याणि – पृथिवी-परमाणु, जलीय परमाणु, तेज:परमाणु, वायवीयपरमाणु, दिक्, काल, आकाश, मन, आत्माश्च।

ईश्वर: – वैशेषिकदर्शने जगत्कर्तारुपेण ईश्वरस्वीकृत:।

वैशेषिकग्रनथा: – कणादास्य – वैशेषिकसूत्रम्। प्रशस्तपादाचार्यस्य-पदार्थ-धर्म-संग्रहभाष्यम्। व्योमशिवस्य-व्योमवती। उदयनस्य-किरणावली। श्रीधरस्य-न्याय-कन्दली। वल्लभाचार्यस्य-न्याय-लीलावती। उदयनस्य-लक्षणावली

3.7.c सामान्यपरिचयम् —

पदार्था:	प्रमाणानि	सृष्टिप्रक्रिया	कैवल्यम्/मोक्ष:	विशिष्टविवरणम्
द्रव्यम्, गुण:, कर्म, सामान्यम्, विशेष:, समवाय:, अभाव:।	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्।	ईश्वरेच्छाया क्रियाशीलस्य परमाणुतत्त्वस्य परस्परसंयोगगात्सृष्टि:	सत्कर्मानुष्ठानै: ज्ञानाज्ञानविरहितजडीभुतस्य आत्मातत्त्वस्य अवस्थाविशेष एव मोक्ष:।	ईश्वरस्तु सृष्टिकर्ता, नित्य:, सर्वज्ञ:, कर्मफलप्रदात्ता चास्ति। महर्षि: कणाद: अस्य आद्य प्रवक्ताऽस्ति। विशेष पदार्थस्य स्वीकरणात् वैशेषिक इत्युच्यते। असत्कार्यावदोऽस्य सिद्धान्त:।

3.8 <u>पूर्वमीमांसादर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च</u> – आस्तिकदर्शनेऽयम्। अस्य दर्शनस्य रचयिता महर्षि: जैमिनि: अस्ति। 'मीमांसा' इत्यस्यार्थ: विचार: अस्ति। जैमिनिसूत्रे षोड़शाध्याया: सन्ति। प्रथमद्वाद्वशाध्याय: 'द्वादशलक्षणी' इति परिचीयते। मीमांसा – मान् + सन् – अ + स्त्रियाम् टाप् । जैमिनिसूत्रे २६४४ सूत्रमस्ति। वेदस्य कर्मकाण्डमस्ति मीमांसादर्शनम्।

3.8.a <u>ज्ञानतत्त्वम्</u> – कुमारिलभट्टेन षट्प्रकाराणि प्रमाणानि स्वीकृतानि।

प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्द: उपमानम्, अर्थापत्ति:, अनुपलब्धिश्चेति।

(क) प्रत्यक्षम्
- निर्विकल्पकम्
- सविकल्पकम्

(ख) अनुमानम्
- स्वार्थानुमानम्
- परार्थानुमानम्

(ग) शब्द:
- पौरुषेय:
- अपौरुषेय:

(घ) अर्थापत्ति:
- दृष्टार्थपत्ति:
- श्रतार्थापत्ति:

ज्ञानतत्त्वप्रसङ्गे चत्वार: प्रश्ना: ज्ञानोत्पत्ति: ज्ञानज्ञप्ति:, ज्ञान-प्रामाण्यज्ञप्ति:, ज्ञान-अप्रमाण्यज्ञप्ति:

3.8.b <u>भ्रमप्रसङ्गे मतवाद</u>:– प्राभाकरसम्प्रदाय: – अख्याततिवाद: कुमारिलभट्टस्य – विपरीतख्यातिवाद:, ख्यातिवाद:, अन्यथाख्यातिवाद:। प्रभाकरसम्प्रदायमते प्रमाणं पञ्चविधम् अनुपलब्धिव्यतीत:। प्रभाकरमते सन्निकर्ष: त्रिविध:-संयोग:, संयुक्तसमवाय:, समवाय। भाट्टमते सन्निकर्ष: द्विविध: - संयोग:, संयुक्ततादात्म्य। कुमारिलसम्प्रदायस्य सिद्धान्त: अस्ति ज्ञातताद:। प्रभाकरमते पदार्था: अष्ट। कुमारिलते पदार्था: पञ्च।

वस्तवाद: वहुत्ववाद वा – मीमांसादार्शनिका: वस्तुवादी वहुत्ववादी वा।

<u>आत्मा ज्ञानं च</u> – आत्मा नित्य, सर्वगत, सर्वव्यापक, विभु, ज्ञाता, भोक्ता, कर्ता, देहान्द्रिया-चैतन्यं नास्ति।

3.8.c प्रामाण्यवाद:

प्रामाण्यवाद:

स्वत:प्रामाण्यवाद: परत:प्रामाण्यवाद:

ईश्वर: - मीमांसादर्शनं निरीश्वरवादी।

मोक्ष: मीमांसामते मोक्ष: अस्ति धर्म:, अर्थ:, कामश्च। परवर्तीनिकाले विभिन्ना: सम्प्रदाया: मोक्षसम्पर्के वदन्ति- धर्म:, अर्थ:, काम:, मोक्षश्च।

3.8.d पदार्था: कुमारिलसम्प्रदाय:-द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, अभावश्चेति।

भाट्टसम्प्रदाय: - द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, संख्या, समवाय:, सादृश्यम्, शक्तिश्च।

मीमांसाग्रन्था: शवरस्वामी – शाबरभाष्यम्।

त्रिपुटीज्ञानम् – विषयाज्ञानम्, आत्मज्ञानम्, ज्ञानस्य ज्ञानम्।

विभिन्नदर्शने ख्यातिवाद: –

विपरीत ख्यातिवाद: – कुमारिलभट्ट:

विवेकख्यातिवाद:/अख्यातिवाद: – प्रभाकरमिश्र:।

अन्यथाख्यातिवाद: – नैयायिक:।

असत्ख्यातिवाद: – विज्ञानवादी (योगाचार:) बौद्ध:।

सदसद् ख्यातिद: – सांख्यदर्शनम्।

3.9 शाङ्करदर्शनस्य प्रमाणमीमांसा-तत्त्वमीमांसा-आचारमीमांसा च – भारतीयदर्शनसमूहनां मध्ये शाङ्करदर्शनम् अलंकारस्बरुपम्। आस्तिकदर्शनोऽयम्। अस्य दर्शनस्य प्रतिष्ठाता शङ्कराचार्य:, वेदान्तदर्शनस्य आकरग्रन्थ: अस्ति 'ब्रह्मसूत्रम्'। वेदान्तदर्शनस्य आलोच्यविषय: अस्ति 'ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवब्रह्मैव नापर:।' 'वेदान्त' शब्दस्यार्थ: वेदस्य अन्तिमांश: अर्थात् उपनिषद्।

3.9.a <u>अनुवन्धचतुष्टयम्</u> – 'अधिकारी-विषय-सम्बन्ध-प्रयोजनानि।'

प्रस्थानत्रयी – गीता-उपनिषद्-ब्रह्मसूत्रश्च।

ब्रह्म आत्मा वा –

'श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभि:

ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीव: ब्रह्मैव नापर:। '

ब्रह्म-वृह + मन। वृह – व्यापकम्। मन – अतिशय:। ब्रह्म अस्ति निगुण, निर्विशेष:, सत्, चित्, आनन्दस्वरुपम्।

<u>मायावाद:</u> – माया सद्-असद्भ्याम् अनिर्वचनीयम्। त्रिगुणात्मकम्। ज्ञानविरोधी। भावरुपमम्। अनादि परन्तु अनन्तविशिष्ट:। यद्किञ्चित्। निरास्य। ब्रह्ममेव माया: विषयोऽस्ति।

जीव: विभिन्ना: स्मृतय:, अनुषङ्ग:, पछन्दम, अपछन्दम्, पक्षपात: इत्यादय: जीवस्य धर्मा:। जीव: अस्ति आत्मा-अनात्मन: संमिश्रणम्।

ब्रह्म-जीवस्य भेद: – (क) प्रतिविम्ववाद: (ख) अवच्छेदवाद:।

विभिन्ना: मतवादा: – रामानुजस्य विशिष्टाद्वैतवाद:। निम्बर्क आचार्यस्य – द्वैताद्वैतवाद:। माध्वाचार्यस्य – द्वैतवाद:। वल्लभाचार्यस्य – शुद्धाद्वैतवाद:। श्रीकण्ठस्य – शैव-विशिष्टाद्वैतवाद:। विज्ञानभिक्षो-अविभागाद्वैतवाद:। शङ्कराचायस्य – अनिर्वचनीयख्यातिवाद:। श्रीपते: वीरशैव विशिष्टवाद:। रामानुज: -सत्ख्यातिवाद:।

3.9.a.1 <u>वेदान्तग्रन्था:</u> –शङ्कराचार्यस्य शारीरकभाष्यम् रामानुजाचार्यस्य – श्रीभाष्यम्। भास्कराचार्यस्य – भास्कर भाष्यम्। बल्लभाचार्यस्य-अनुभाष्यम्। निम्बार्काचार्यस्य-वेदान्तपरिजातभाष्यम्। माध्बचार्यस्य – पूर्णप्रज्ञभाष्यम्। श्रीकण्ठस्य – शैवभाष्यम्।

3.9.b सामान्यपरिचयम् –

पदार्थाः	प्रमाणानि	सृष्टिप्रक्रिया	कैवल्यम्/मोक्षः	विशिष्ट विवरणम्
ब्रह्म, माया/अध्यासः / अज्ञानम् / अविद्या / विपर्ययः	प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अभावः	जगदिदं ब्रह्मणः विवर्त एव। अज्ञानोपहितचैतन्य एव विविधरूपेण, अवभासते। ईश्वरस्य वलासमात्रमेव सृष्टिः	जीवात्मा-परमात्मयोः भेदाभाव एव मोक्षः	अनिर्वचनीयख्यातिः, अध्यासः, विवर्तवादः वा अस्य प्रमुखः सिद्धान्तः। जीव-ईश्वर-ब्रह्मभेदेन त्रिविधः चैतन्यतत्त्वः, अल्पज्ञः सर्वज्ञः तुरीयश्च।

दर्शनसाहित्यस्य सामान्यपरिचयः

1. आस्तिकदर्शनमस्ति –

(A) चार्वाकदर्शनम्

(B) सांख्यदर्शनम्

(C) बौद्धदर्शनम्

(D) जैनदर्शनम्।

2. नास्तिकदर्शनमस्ति –

(A) सांख्यदर्शनम्

(B) न्यायदर्शनम्

(C) जैनदर्शनम्

(D) योगदर्शनम्

3. चार्वाकदर्शने प्रमाणं कतिविधम् –

(A) 01

(B) 02

(C) 05

(D) 06

4. चार्वाकमते पदार्थाः कतिविधा ?

(A) 03

(B) 04

(C) 05

(D) 06

5. चार्वाकदर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति –

(A) गौतमः

(B) पतञ्जलिः

(C) बृहस्पतिः

(D) महावीरः

6. जैनदर्शने सम्प्रदाय: अस्ति –

(A) गौतम:

(B) पतञ्जलि:

(C) बृहस्पति:

(D) महावीर:।

7. जैनदर्शने मोक्षमार्गमस्ति –

(A) अपोह:

(B) त्रिरत्नम्

(C) देहात्मवाद:

(D) स्याद्वाद:

8. त्रिरत्नम् नास्ति –

(A) सम्यग् ज्ञानम्

(B) सम्यग् मोक्षम्

(C) सम्यग् दर्शनम्

(D) सम्यग् चारित्रम्।

9. जैनदर्शनस्य अपरं नाम किम्?

(A) अक्षपाददर्शनम्

(B) आर्हत्दर्शनम्

(C) बार्हस्पत्यदर्शनम्

(D) औलूक्यदर्शनम्

10. बौद्धदर्शने कतिविधं प्रमाणं स्वीकृतम् –

(A) 2
(B) 3
(C) 4
(D) 5

11. आर्यसत्यम् कतिविधम् –

(A) द्विविधम्

(B) त्रिविधम्

(C) चतुर्विधम्

(D) पञ्चविधम्

12. बौद्धदर्शने तत्त्वम् कतिविधम् –

(A) एकविधम्

(B) द्विविधम्

(C) चतुर्विधम्

(D) नवविधम्

13. बौद्धसम्प्रदाया: कतिविधा ?

(A) 02
(B) 04
(C) 05
(D) 6

14.न्यायमते प्रमाणानि कतिविधानि ?

(A) द्विविध:

(B) त्रिविध:

(C) चतुर्विध:

(D) पञ्चविध:

15. न्यायदर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति –

(A) गौतम:

(B) महावीर

(C) पतञ्जलि:

(D) महावीर:।

16. न्यायदर्शने कति पदार्था: ?

(A) पञ्चदश

(B) सप्तदश

(C) षोड़श

(D) अष्टादश

17. लौकिकसन्निवर्ष: कतिविध: ?

(A) 06
(B) 04
(C) 05
(D) 09

18. प्राचीनतमं दर्शनमस्ति –

(A) योगदर्शनम्

(B) सांख्यदर्शनम्

(C) चार्वाकदर्शनम्

(D) न्यायदर्शनम्

19. सांख्यदर्शने कतिविधानि तत्त्वानि सन्ति ?

(A) 24
(B) 25
(C) 26
(D) 16

20.सांख्यदर्शनमस्ति –

(A) द्वैतवादी

(B) अद्वैतवादी

(C) द्वैताद्वैतवादी

(D) विशिष्टाद्वैतवादी

21. सांख्यतत्त्वकौमुदी इत्यस्य रचयिता अस्ति –

(A) प्रभाकरमिश्र:

(B) बाचस्पतिमिश्र:

(C) कुमारिलभट्ट:

(D) माध्वाचार्य:

22. योगदर्शने कति तत्त्वानि स्वीकृतानि ?

(A) 24
(B) 25
(C) 26
(D) 27

23. योगदर्शने चित्तवृत्ति: कतिविधा ?

(A) 04
(B) 05
(C) 07
(D) 09

24. चित्तभूमि: अस्ति –

(A) विपर्यय:

(B) विकल्प:

(C) विक्षिप्त:

(D) स्मृति:

25. योगाङ्ग: कतिविध: ?

(A) 07
(B) 08
(C) 09
(D) 10

26. वैशेषिकदर्शने पदार्था: कतिविधा: ?

(A) 05
(B) 07
(C) 09
(D) 16

27.वैशेषिकदर्शनस्य प्रतिष्ठाता अस्ति –

(A) बृहस्पति:

(B) कणाद:

(C) महावीर:

(D) माध्वाचार्य:

28.वैशेषिकदर्शने प्रमाणम् कतिविधम्?

(A) 01
(B) 02
(C) 05
(D) 06

29.वैशेषिकमते गुणा: कतिविधा?

(A) 20
(B) 24
(C) 26
(D) 28

30. वेदस्य कर्मकाण्डमस्ति –

(A) पूर्वमीमांसा

(B) उत्तरमीमांसा

(C) न्याय:

(D) चार्वाक:

31. मीमांसादर्शनस्य रचयिता अस्ति –

(A) महावीर:

(B) पतञ्जलि:

(C) जैमिनि:

(D) गौतम:।

32. मीमांसामते अर्थापत्ति: कतिविधा?

(A) 01
(B) 02
(C) 03
(D) 04

33.उत्तरमीमांसा इति नाम्ना अभिधीयते –

(A) न्यायः

(B) बेदान्तः

(C) वैशेषिकः

(D) चार्वाकः

34.शारीरिकभाष्यम् इत्यस्य रचयिता अस्ति –

(A) माध्वाचार्यः

(B) शाङ्कराचार्यः

(C) वामनाचार्यः

(D) मम्मटाचार्यः

35. वेदान्तमते सत्यमस्ति –

(A) ईश्वरः

(B) माया

(C) ब्रह्म

(D) जगत्

36. रामानुजमते प्रमाणं कतिविधम्?

(A) 02
(B) 03
(C) 04
(D) 06

Answer with Reference Table

SL. No.	Question No.	Answer	Reference No.
1	1	B	3.4
2	2	C	3.3
3	3	A	3.1.a
4	4	B	3.1
5	5	C	3.1
6	6	A	3.3.a
7	7	B	3.3.c
8	8	B	3.3.c
9	9	B	3.3
10	10	A	3.2.b
11	11	C	3.2.b
12	12	C	3.2.e
13	13	B	3.2.a
14	14	C	3.6.b
15	15	A	3.6
16	16	C	3.6.a
17	17	A	3.6.b
18	18	B	3.4
19	19	B	3.4.a
20	20	A	3.4.a
21	21	B	3.4
22	22	C	3.5.b.1
23	23	B	3.5.a
24	24	C	3.5.a
25	25	B	3.5.b
26	26	B	3.7.a

27	27	B	3.7
28	28	B	3.7.a
29	29	B	3.7.b
30	30	A	3.8
31	31	C	3.8
32	32	B	3.8.A
33	33	B	3.9
34	34	B	3.9.a.1
35	35	C	3.9
36	36	B	3.9.b